

TÜRK DİLLERİNDE GEÇİŞSİZ VE GEÇİŞLİ FİİL DEĞİŞMESİ VE SÖZDİZİMSEL SONUÇLARI: DOĞ- FİİLİ ÖRNEĞİ

Transitive-Intransitive Alternation in Turkic Languages and Its Syntactic Results: Example of the verb doğ- 'be born'

Mevlüt ERDEM*

Gazi Türkiyat, Güz 2017/21: 1-18

Öz: Türk dilleri fiile bağlı unsurların işaretlenmesinde, sıralanışında ve sayısında büyük oranda birbirleriyle örtüşür. Fakat Türk dillerinde bazı fiillerin unsurlarının işaretlenmesinde ve sayılarında farklılaşma görülebilmektedir. Böyle bir kodlama ve unsur sayısı farklılığı fiilin geçişliliğini etkiler ve sözdizimsel yapının değişmesine neden olur. Doğ- fiili Türk dillerinde farklı sözdizimsel yapıları ortaya çıkarır ve farklı geçişlilik seviyesini gösterir. Bu makalede, Türk dillerinde doğ- fiilinin unsurları, unsur sayısı, bu kodlamanın sözdizimsel yapıyı nasıl etkilediği tartışılacaktır. Doğ- fiili, bazı Türk dillerinde geçişsizdir ve bu fiil ayrı geçişsiz (unaccusative) fiillerin özelliklerini taşır. Bu fiille kurulan yapılarda 'doğma' işinden etkilenen unsur özne konumundadır ve fiil herhangi bir çatı eki de taşımaz. Bu yapıların anlamları edilgen yapıların anlamlarına yakındır. İkinci grup Türk dillerinde genellikle doğ- fiili geçişlidir ve bu gruptaki Türk dillerinde doğ- fiili edilgen yapılabilir. Türkiye Türkçesinde geçişsiz, bazı Türk dillerinde geçişli gerçekleşen bu yapılar dilbilimsel literatürde değişken (labile) fiiller olarak bilinir. Bu tür fiiller herhangi bir çatı eki almadan geçişli ve geçişsiz olarak kullanılabilir.

Anahtar Kelimeler: Fiiller, doğ- fiili, geçişli fiil, geçişsiz fiil, ayrı geçişsiz fiiller, edilgen yapılar, ayrı-ettiren fiil

Abstract: The Turkic languages overlap with each other in terms of marking the arguments, orders and number of the arguments governed by the verb. However, in Turkic languages, it can be seen that marking of the arguments of certain verbs and the number of the arguments governed by the verb cannot be mapped into one another. Differences of marking and the number of arguments affect the transitivity of the verb and cause the syntactic structure to change. The verb, which reveals different syntactic structures in Turkic languages and shows a different transitivity scales is the verb doğ- 'be born'. In this article, the arguments of the verb doğ- and how this coding affects the syntactic structure in Turkic languages will be discussed. The verb doğ- is intransitive in some Turkic languages and has the properties of the unaccusative verbs. The argument that is affected by 'birth' is in the subject position in the construction which is formed by the verb doğ- and the verb does not carry any voice morpheme. The meaning of these structures is close to the meaning of the passives. In the second group of the Turkic languages, the verb doğ- is transitive and the verb in question can be turned into the passive structure. These constructions which are intransitive in Modern Turkish and transitive in some Turkic languages are known as labile verbs in linguistic literature. Such verbs are used as a transitive or intransitive verb without any voice suffixes.

Keywords: Verbs, the verb doğ- 'be born', transitive verbs, Intransitive verbs, unaccusative verbs, passive constructions, anticausatives

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, mevluterdem@gmail.com, mevluterdem@hacettepe.edu.tr. Gönderim Tarihi: 24.08.2017. Kabul Tarihi: 21.12.2017.

Bu makalenin örneklerini oluştururken Emine Yılmaz, İbrahim Ahmet Aydemir, Sema Aslan Demir, Birsal Karakoç, Serap Pılgır, Anar Mustafayeva, Maral Töre, Türkan Askerova ve Hasan Hayırsver'den yardım aldım. Kendilerine çok teşekkür ederim.

Giriş

Türk dilleri fiile bağlı unsurların işaretlenmesinde, sıralanışında ve sayısında büyük oranda benzerlik gösterir. Birçok anlamsal rolü ifade eden özne yalın durumda; nesne de, biçimbilimsel farklılıklar göz ardı edildiğinde, belirtme durum ekiyle (veya eksiz) işaretlenir. Fakat bazı fiillerin unsurlarının işaretlenmesi Türk dillerinde farklılaşabilir. Fiillerin unsur sayılarında büyük oranda bir örtüşme olsa da bazı fiillerin unsur sayılarında farklılaşma olabilmektedir. Böyle bir kodlama ve unsur sayısı farklılığı fiilin geçişliliğini etkiler ve sözdizimsel yapının değişmesine neden olur.

Türk dillerinde farklı sözdizimsel yapıları ortaya çıkaran, farklı geçişlilik seviyesine sahip fiillerden biri, 'dünyaya gelmek, dünyaya getirmek, doğurmak' anlamına gelen *doğ-* fiilidir. Bu fiilin unsurlarının sayısında Türk dillerinde bir örtüşme görülmez.

Bazı Türk dillerinde (Modern Türkçede, Gagauzca ve bazı Kıpçak grubu dillerinde olduğu gibi) leksikonda *doğ-* fiili geçişsiz olarak kodlanır. *Çocuk doğdu* örneğinde olduğu gibi 'doğma' işinden etkilenen özne konumundadır ve fiil herhangi bir çatı eki de taşımaz. Bu yapıların anlamları edilgen yapıların anlamına yakındır ve bu yüzden bu tip geçişsiz yapıların oluştuğu Türk dillerinde *Çocuk doğuldu* yapısına benzer edilgen yapılara izin verilmez. Bu gruptaki Türk dillerinde *doğ-* fiili, ayrık geçişsiz fiillerin (*unaccusative*) özelliklerini yansıtır. Yani özne konumundaki unsur, fiilin anlamsal olarak nesnesi gibidir.

İkinci grup Türk dillerinde genellikle *doğ-* fiili (sınırlı geçişsiz örneklerle birlikte) geçişlidir. Kendisine nesne ister ve leksikonda *Anam meni doğdu* (Az.)¹ 'Anam beni doğurdu' örneğinde olduğu gibi geçişli fiil olarak kodlanır. Türkiye Türkçesinde bu gibi yapılar, örneğin açıklamasında görüldüğü gibi, fiile getirilen çatı ekleriyle sağlanır. Leksikonda geçişli fiil olarak yer alan *doğ-* fiili diğer geçişli fiiller gibi edilgen yapılıdır (*Men doğuldum*, Trkm) ve bu edilgen yapılar diğer yapılara göre dilde daha belirttili (*marked*) yapılardır. Bu yapılar Türkiye Türkçesinde gerçekleşen yapılarla karşılaştırıldığında aralarında önemli sözdizimsel farklılıkların olduğu görülür. Türkiye Türkçesinde geçişsiz, bazı Türk dillerinde geçişli olan bu yapılar dilbilimsel literatürde ettirgen, karşı-ettirgen (*causative/anticausative*) çiftler olarak bilinir. Bu tür fiiller herhangi bir çatı eki almadan geçişli ve geçişsiz olarak kullanılabilir.

¹ Bu makalede Türk dilleri için kullanılan kısaltmalar şöyledir: ModT: Modern Türkçe, Gag: Gagauzca, Trkm: Türkmençe, Az: Azerice, YnUyg: Yeni Uygurca, Özb: Özbekçe, Kum: Kumukça, KarMal: Karaçay-Malkarca, KırTat: Kırım Tatarcası, Tat: Tatarcası, Kzk: Kazakça, KarKal: Karakalpakça, Kır: Kırgızca, Nog: Nogayca, Yak: Yakutça, Dol: Dolganca, Alt: Altayca ve Çuv: Çuvaşça. Örneklerin sonunda yer alan ve sadece dil adlarının (Az), (Trkm), (Kzk) yer aldığı kısaltmalar örneklerin ana dil konuşurlarından elde edildiğini göstermektedir. Diğer kısaltmalar: GTS: *Güncel Türkçe Sözlük*, KL: *Kubbealtı Lugatı*.

Bu araştırmanın konusu Modern Türkçe ve Türk dillerinde *doğ-* fiilinin unsurlarını, bu unsurların sayısını, hangi biçimbirimlerle kodlandığını, bu kodlamanın Türk dillerinin sözdizimsel yapısını nasıl etkilediğini araştırmak ve Türk dillerinde farklı sözdizimsel yapılarda temsil edilen *doğ-* fiilinin farklı sözdizimsel yapılarda ortaya çıkmasının nedenlerini, geçişli ve geçişsiz fiillerin anlamsal özellikleri temelinde açıklamayı amaçlamaktadır.

Bu makalede *doğ-* fiili ile kurulan geçişli ve geçişsiz yapıların Türk dillerindeki sözdizimsel özellikleri incelenecek ve bu sözdizimsel özelliklerin sonuçları tartışılacaktır. Bunun için ilk önce geçişsiz fiillerin sınıflandırmasıyla ilgili dilbilimsel literatürdeki *ayrık geçişsiz eylemler (unaccusative)*, *özneli geçişsiz eylemler (unergative)*, *karşıt-ettirgen (anticausative)* yapılar vb. kavramların temel nitelikleri verilecektir. Sonraki bölüm *doğ-* fiilinin artzamanlı kısa bir değerlendirmesini içerecektir. Bu bölümden sonra *doğ-* fiilinin Türk dillerindeki sözdizimsel benzerlikleri ve farklılıkları ayrıntılı olarak incelenecektir.

Fiillerin Sınıflandırılması: Çeşitli Ayrımlar

Cümlelerin en önemli unsuru olan fiiller biçimbilimsel ve sözdizimsel açıdan önemli özelliklere sahiptir. Fiilin istediği unsurlar, bunların sayıları ve sıralanışı; unsurların hangi biçimbirimlerle kodlandığı ve bu unsurların anlamsal rolleri, sözdizimsel çalışmaların ilgilendiği temel konular arasında yer alır. Fiiller, biçimbilimsel olarak kişi, sayı, zaman, kip, görünüş, olumsuzluk gibi kategorileri taşırlar. Fiillerin sözdizimsel özelliklerinin başında onların unsurlarıyla olan ilişkileri gelir. Geleneksel birçok çalışmada belirtildiği gibi fiillerin unsurlarıyla ilgili temel ayırım nesne alıp almamalarına dayanır. Bu ayrıma göre cümlede belirtme durum ekli veya eklessiz bir nesneyi isteyen fiiller geçişli; istemeyenler ise geçişsiz fiiller olarak adlandırılır (ayrıntı için bk. Ergin 1985, Banguoğlu 2004).

İki üyeli geçişli bir fiil simetrik bir yapıya sahiptir. Cümlede fiilin iki üyesini (özne ve nesne) birbirinden ayırmak oldukça kolaydır. İki unsurun işaretlenme biçimi farklı olduğu için iki unsur cümlede kolayca görünür durumdadır. Fakat geçişsiz fiillerin bir unsuru olduğu için geçişli fiillerde görülen simetri bunlarda yoktur. Fakat fiillerle ilgili bu basit tanımlama/sınıflandırma fiillerin unsurlarıyla olan ilişkisini anlamak için yeterli değildir.

Fiillerin geçişliliği konusunda bir skaladan söz edilebilir. Hopper ve Thompson (1980) yaptıkları çalışmada fiilleri taşıdıkları özellikler bakımından bir geçişlilik skalasıyla ele almanın daha iyi sonuçlar verdiğini iddia eder. Bu anlayışa göre katılımcı sayısı, eylemin hareket bildirip bildirmemesi, görünüş, anlık gerçekleşip gerçekleşmeme vb. gibi fiillerin geçişliliğini etkileyen çeşitli faktörler fiillerin geçişlilik skalasındaki yerini belirlemede kullanılır. Buna göre fiillerin geçişlilik sıralaması bir

skala üzerinde yapılabilir (konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Erdem 1998, 2016; Hopper vd. 1980).

Bazı dillerde geçişsiz fiillerin unsurlarının işaretlenmesinde görülen kodlama farklılaşması Modern Türkçede görülmez. Türkçede (diğer Türk dillerinde de) geçişsiz fiillerin özneleri (anlamsal rolleri farklı olsa da) yalın durumda işaretlenir. Fakat bazı dillerde geçişsiz fiillerin özneleri zaman zaman farklı biçimbirimlerle kodlanabilmektedir. Örneğin Lakhota (Siouan dil ailesi, Kuzey Amerika) dilinde geçişsiz fiillerin birinci ve ikinci kişi çekimlerinde *kılıcı* (*agentive*) özneleriyle *kılıcı olmayan* özneleri (*nonagentive*) farklı biçimbirimlerle işaretlenir. Lakhota dilinde, *hi* 'varmak' geçişsiz fiili, *wahi* 'varırım' örneğinde olduğu gibi, geçişli fiillerin aldığı 'özne' zamiri olan *wa-* biçimbirimini alır. Diğer taraftan 'uzun olmak' anlamındaki durum fiili *hā'ska*, *mahā'ske* 'uzunum' örneğinde olduğu gibi, nesne zamiri olan *ma-* biçimbirimini alır (Van Valin 1977: 14). Başka dillerde geçişsiz fiillerin işaretlenmesinde dile bağlı farklı stratejiler kullanılır (bk. ayrıntı için Wunderlich 2006: 69).

Geçişsiz fiiller, dilbilimsel literatürde, geçişlilik skalasından farklı sınıflandırmalara tabi tutulur. Bu konuyla ilgili en önemli ilk ayırım Perlmutter'in (1978) *Ayrık Geçişsizlik Hipotezine* (*The Unaccusative Hypothesis*) dayanır.² Bu hipoteze göre bazı geçişsiz fiiller (*yan-*, *düş-*, *daml-*, *bat-*, *ak-*, *kuru-*, *piş-* vb.) nesneye (özne konumunda) sahipken, bazı geçişsiz fiiller (*oyna-*, *gül-*, *düşün-*, *yüz-*, *yürü-*, *ağla-*, *uyu-* vb.) sadece özneye sahiptir. Perlmutter'in yapmış olduğu bu ayırım kendisinden sonra bazen sözdizimsel, bazen anlamsal temele dayalı olarak birçok teoride de kullanılmıştır (ayrıntı için bk. Levin ve Hovav 1995: 3, Van Valin 1993). Bazı araştırmacılar ise (Dowty 1991; Wunderlich 2006) geçişsiz fiilleri dört gruba ayırır.

Türkçede geçişsiz fiillerin ayırımına dair çeşitli çalışmalar yapılmış, ayrık geçişsiz ve özneli geçişsiz fiil ayırımının varlığına dair çeşitli deliller sunulmuştur (ayrıntı için bk. Nakipoğlu 2000: 67-69; 1998: 80-88), Erdem baskıda). Nakipoğlu-Demiralp (2001: 144) öznenin özelliklerine göre yaptığı sınıflandırmada geçişsiz fiilleri beş grupta inceler. Birinci gruptaki fiiller, temel özneli geçişsiz fiillerin (*atla-*, *oyna-*, *yürü* vb.) özelliklerini; beşinci grupta yer alan fiiller ise temel ayrık geçişsiz fiillerin (*bat-*, *eri-*, *eri-* vb.) özelliklerini yansıtır. Aradaki gruplar kısmen ayrık geçişsiz kısmen özneli geçişsiz fiillerin özelliklerini taşır.

² Bazı Türkçe kaynaklarda 'unaccusative' fiiller için 'nesneli geçişsiz', 'unergative' fiiller içinse 'özneli geçişsiz' terimi kullanılır. *Unaccusative* / *unergative* terimleri gramatikal ilişkileri ifade eden kavramlardan ziyade biçimbilimsel işaretlenme ile ilgilidir. *Unaccusative* terimi, 'akkuzatif' işaretleme sistemlerine sahip dillerdeki nesne ekini alamayan unsur için kullanılmıştır. Diğer taraftan *unergative* terimi de ergatif (*ergative*) işaretleme sistemiyle doğrudan ilgilidir. Ergatif dillerde geçişli fiilin öznesi ergatif ekiyle işaretlenirken geçişli fiilin nesnesi ve geçişsiz fiilin öznesi 'absolutif' (*absolutive*) ekiyle işaretlenmektedir. Anergatif terimi, ergatif ekiyle işaretlenmemiş özneyi karşılamak için kullanılmıştır. Bu yazıda *unaccusative* karşılığı olarak 'ayrık geçişsiz fiil', *unergative* terimi için de 'özneli geçişsiz fiil' terimleri kullanılacaktır.

Burada geçişsiz fiillerin ayrımıyla ilgili yukarıda söylenenlere biraz daha farklı bir pencereden bakan başka bir yaklaşımdan da bahsetmek gerekir. Bu yaklaşım hem geçişli hem de geçişsiz fiillerle (özellikle edilgen yapılarla) ilgilidir. İngilizcede ve bazı dillerde (özellikle Kafkas dillerinde, Almanca ve Yunancada) sıkça görülen bu olayda ilgili fiil, herhangi bir morfolojik biçimbirim almaksızın geçişli veya geçişsiz olarak kullanılabilir. Dilbilimsel literatürde *labile verbs*, *ambitransive*, *optionally transitive*, *anticausatives* (*labile* fiillerin alt grubu (Letuchiy 2009) vb. gibi çok farklı adlarla bilinir. Bu terimlerin içinde en yaygın olanları *değişken fiil* (*labile verbs*) ve *karşıt-ettirgen* (*anticausatives*) terimleridir. Aşağıdaki İngilizce *open* 'açmak' fiilinin kullanımı bu durumu iyi bir şekilde örneklendirir:

1. a) Mary opened the door. 'Mary kapıyı açtı.'
- b) The door opened. '*Kapı açtı.' / 'Kapı açıldı.'

Yukarıdaki İngilizce örneklerde fiillere geçmiş zaman eki dışında herhangi bir morfolojik biçimbirim eklenmemiştir ve iki cümle de dilbilgiseldir. Geçişli fiil biçimi anlamsal olarak geçişsiz fiilin ettirgen biçimidir. İki cümle arasındaki fark ilk cümledeki *kılıcı* bir özneye sahip olması ikinci cümledeki *kılıcı* bir öznenin yoksun olmasıdır. *Kılıcı* bir öznenin yoksun olan ikinci cümledeki *özne pozisyonu etkilenen rolü* (*patient*) ile doldurulmuştur. Karşıt-ettirgen diye adlandırılan ikinci örnekteki yapılarla edilgen yapılar bazı yönlerden birbirleriyle örtüşür. Edilgen ve karşıt-ettirgen yapılarda fiilin unsurlarında bir azalma vardır ve her iki yapı da nesnenin özne pozisyonuna ilerlemesine izin verir. İngilizce örnekler için de bu doğrudur. Karşıt-ettirgen yapı, edilgen morfolojiden yoksun olmasıyla İngilizce edilgen yapılardan ayrılır. Fakat bazı diller, Türkçe gibi, edilgen ve karşıt-ettirgen yapılar aynı biçimbilimsel araçlarla yapılır. Bu dillerde edilgen yapı ile karşıt-ettirgen yapı arasındaki ayırım, anlamsal ölçütlerle yapılabilir:

2. a) Kapı açıldı (Ali tarafından).
- b) Kapı açıldı (kendiliğinden/kendi kendine). (*Kapı kendi tarafından açıldı.)

Bilindiği gibi edilgen yapıda gerçekleşen olayın kılıcı kişisi sezilir. Fakat karşıt-ettirgen yapılar kendiliğinden, doğal akışı içinde gelişir. Gerçekleşen olayın ardında herhangi bir kılıcı kişi anlamı hissedilmez.

TÜRKÇEDE *doğ-* FİİLİ: ARTZAMANLI KISA BİR DEĞERLENDİRME

Türkiye Türkçesi gramer ve sözlüklerinde *doğ-* fiilinin birinci anlamı, tahmin edilebileceği gibi, 'dünyaya gelmek'; '(İnsan veya hayvan yavrusu) gününü tamamlayıp ana karnından dışarıya çıkmak, dünyaya gelmek, tevellüt etmek'tir (GTS; KL). Aynı eserlerde bu fiilin nesnesiz/geçişsiz bir fiil olduğu bilgisi de yer alır. Aynı anlamı tarihi kaynaklarda, Anadolu ağzlarında ve Türk dillerinde de buluruz. İlgili

fiil zaman zaman Modern Türkçe ile örtüşen zaman zaman Modern Türkçeden farklılaşan sözdizimsel özellikleriyle karşımıza çıkar. *Doğ-* fiili bazı Türk dillerinde, Türkiye Türkçesinde görülmeyen geçişli biçimiyle (Türkiye Türkçesiyle söyleyişle: *Kadın çocuğu doğdu*) kurulur. Böyle bir sözdizimsel kuruluş Türkiye Türkçesinde kullanılmayan sözdizimsel biçimlerin (*Çocuk doğuldu* gibi) ortaya çıkmasına neden olur.

Türkçede *doğ-* fiili ile ilgili sözvarlığının çok zengin olduğu söylenebilir. Bu yazıda sadece *doğ-* ve bununla ilgili birkaç kelimenin (*törü-*) sözdizimsel özellikleri üzerinde durulacaktır; bunların dışındaki 'doğma', 'dünyaya gelme' anlamı içeren kelimeler yazının kapsamını aştığı için bunlar üzerinde durulmayacaktır.

Söz konusu fiilin Eski Türkçe ve özellikle Orta Türkçedeki anlamları, kullanım alanları, sözdizimsel bilgileri Clauson'da (1972: 465) yer alır. Clauson, 'doğmak' fiiliyle ilgili kullanımları *tuğ-* (*duğ-*) maddesinde verir ve Orta çağdan itibaren fiilin bazı Türk dillerinde 'doğurmak / to give birth to (a child)' anlamında geçişli olarak kullanıldığını söyler. Kırgızca *tu-* şeklinde olan fiilin hem geçişli hem de geçişsiz olarak kullanıldığını belirtir. (Aşağıdaki bölümlerde bu kullanımların sözdizimsel özellikleri ayrıntılı olarak tartışılacaktır.)

Eski Türkçede *doğ-* fiilinin biçimleri genellikle *toğ-* / *tuğ-* şeklindedir. Yine 'doğmak', 'dünyaya gelmek' anlamıyla *törü-* (Tekin, 1968) / *tor(ü)-* (Ölmez 1991: 116) / ve *kılın-* (Tekin 1994) fiilleri de eserlerde geçer. Bu dönemdeki bir *doğ-* fiiliyle ilgili bir örnek aşağıdaki gibidir:

3. on ay iletđi öğüm oğlan togdım 'On ay geçti; annem[den] oğlan doğdum. (Orkun, 1994:515)'

Örnekte de görüldüğü gibi yüklemdeki kişi eki fiilin 'doğurmak' anlamlı yorumlanmasını engellemektedir. 'Anne' anlamına gelen *öğüm* kelimesi de ayrılma durum eki taşımaz.

Uygur dönemine ait diğer bir *doğ-* fiili örneği Türkiye Türkçesindeki yapıya benzemektedir:

4. ... ög işike oğşatı katuntın toğup ... '... ana kadına benzer bir hanımdan doğup ... (Tekin 1976: 44, 190)

Bu dönemdeki 'doğmak' anlamının *törü-* fiiliyle yapıldığı bir kullanım aşağıdaki gibidir:

5. Kişi oğlı koop ölg(e)li törüm(i)ş. (Tekin 2006: 38)

Bu cümlelerin tercümesi araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Tekin (2006: 39) *İnsan oğlu hep ölümlü yaratılmıştır*; Ergin (2011: 27) *insan oğlu hep ölmek için türemiş*; Scharlipp (2000:42) ise *bütün insanlar ölmek için*

doğmuştur biçiminde tercüme eder. Örnekteki *öl-* fiili dikkate alındığında *törü-* fiilinin 'doğmak' anlamlı bir tercümeyle daha iyi karşılanabileceği söylenebilir.

Eski Türkçede 'doğmak' anlamı yüklenen diğer bir sözcük ise *kılm-* fiilidir. Bu fiil bazen 'kılmak' anlamıyla (Ergin 2011: 65) bazen de 'doğmak' anlamıyla tercüme edilmiştir. Konuyla ilgili bir örnek aşağıdaki gibidir:

6. (B1) Bilge Tunyukuk, ben özüm, Tabgaç ilinge kılntım. 'Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin yönetimi sırasında doğdum. (Tekin 1995: 82, 83)

Tekin (1994: 26) Clauson'un bu cümle için 'I grew up for (i.e. as a subject of) the Chinese Empire' biçiminde yaptığı tercüme doğru bulmaz, bu sözcüğün *yaratılmak*, *vücuda gelmek*, *doğmak* anlamlarında kullanıldığını iddia eder. Örnekteki yüklem *biçimbilimsel* yapısı bir çatı ekiyle genişlemiştir. Böyle bir kullanım *doğ-* fiilinin Türk dillerindeki kullanımlarını anlamada yardımcı olabilir.

Orhon ve Uygur metinlerinde geçen *doğ-* fiilinin biçimleri (*toğ-*, *tuğ-* vb.) daha sonraki dönemlerde de geçer. Karahanlı Türkçesinden gelen bir iki örnek aşağıdaki gibidir:

7. ata arkasındın toğulsa oğul / ana karnı menzil kaç aylık amul (Arat 1979: 156)

'Çocuk babasının sulbünden çıktıktan sonra, ana karnı onun için, bir kaç aylık istirahat menzildir. (Arat 2003: 107)

Örnekteki kullanım çatı eki almaması açısından bugünkü bazı Türk dillerinde görülen yapılara biçimsel olarak benzerdir.

Harezmi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçelerindeki *doğ-* (*toğ-*, *tuğ-*) fiilinin kullanımlarının çoğu, Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki kullanımlara benzer. Aşağıdaki örnekte fiil, genel sözdizimsel çizginin dışına çıkar ve bazı çağdaş Türk dillerinde görülen kullanımlara benzer. Yani fiil geçişlidir ve fiilin anlamı Türkiye Türkçesindeki *doğur-* anlamına karşılık gelir.

8. ... imdi koynumdağı (17) oğul kız tuğmağan kurtkadın maña bir oğul bergil... (Ata 1997: 238)

'... şimdi koynumdaki oğul kız doğ(ur)mayan yaşlı kadından bana bir oğul ver ...'

TÜRK DİLLERİNDE *doğ-* FİİLİ: SÖZDİZİMSEL BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

Bir cümle, morfosentaktik ve anlamsal ilişkileri yöneten fiilin istediği unsurlarla donatılmak zorundadır. Çok genel çizgileriyle Türk dillerinde fiillerin istediği unsurlar açısından büyük bir örtüşmenin olduğu söylenebilir. Örneğin Türkiye Türkçesinde özne ve belirtme durum ekli bir nesne isteyen *oku-*, *yaz-* fiili Modern

Uygurcada da benzer unsurları ister: *hatnı yaz-* ve *kitabnı oku-* (Tömür 2003: 234). Aşağıdaki Dolganca örnek de bu karşılaştırma için verilebilir:

9. min harsin knüga-ni āgiam (Dol; Li 2011: 144).

'Ben yarın kitabı okuyacağım.'

Türk dillerinde fiilin yönettiği unsurların (özne, nesne ve tümleçler) sıralanışları da genel hatlarıyla benzerdir. Bazı Türk dillerinde (Gagauzca, Karaimce, Halaçça vb.) yoğun dil ilişkileri sonucunda Türkçenin temel 'yardımcı unsur-ana unsur' sıralanışından sapmalar görülür. Karaimcede *annemin şarkısı* gibi bir ad öbeği *yiri mamanın* (Berta 1998: 315) biçimine kolayca dönüşebilir.

Fakat bazı fiillerin işaretlenmesi konusunda farklılıklar gözlemlenir. Örneğin Türkiye Türkçesinde yönelme durum ekini isteyen *bin-*, *söv-*, *başla-* gibi fiiller bazı Türk dillerinde ya belirtme durum ekli veya her iki (yönelme ve belirtme durumu) durum ekiyle kullanılabilir (Erdem 2015):

10. a) Bir atı münüp... 'Bir ata binip...' (Trkm)

b) Jaksıladı sögedi.' İyilere söver.' (Kzk)

c) İşni başladım. 'İşe başladım.' (KarMal)

Fakat bazı Türk dillerinde, örneğin Gagauzcada, Türkiye Türkçesinden farklılaşan çok sayıda durum değişikliği veya durum birleşmeleri vardır (örnekler için bk. Özkan (1996: 125-129). Bunların bir kısmı Slav dillerinin etkisiyle meydana gelmiştir. *Bak sen budalay!* cümlesinde yönelme durum eki yerine belirtme durum ekinin kullanılması Bulgarca yapının taklidi ile oluşmuştur (Stachowski 2016: 267). Böyle kullanımlar dildeki morfosentaktik olayları ve fiilin geçişliliğini doğrudan etkilemektedir.

Fiillerin geçişliliği ile doğrudan ilgili bir durum fiillerin farklı kodlanması ve farklı sayıda unsur almasıyla ilgilidir. Bazı Türk dillerinde *doğ-* fiili geçişsizdir (özne ve yüklem); diğerlerinde ise geçişli olarak kullanılır ve buna bağlı olarak edilgen biçimler de yaygın olarak oluşur. Yani bazı Türk dillerinde ayrık geçişsiz olarak kullanılan bir fiil, diğerlerinde geçişli yani nesneli biçimiyle yer alır. Yukarıdaki bölümlerde açıklandığı gibi ayrık geçişsiz bir fiilin özne konumunda kılıcı olmayan bir unsur bulunur. Bu öznenin anlamsal rolü, geçişli fiilin etkilenen rolüyle benzerdir. Bu açıdan bakıldığında ayrık geçişsiz bir fiilin anlamı edilgen yapının anlamına yakındır. Aralarındaki fark biçimbilimsel ve anlamsal temellere dayanır. Edilgen eylemler, bir edilgen biçimbirim üzerine kuruluyken ayrık geçişsiz fiiller, edilgen yapı biçimbiriminden yoksundur. *Kitap yere düştü* cümlesiyle *Kitap okundu* cümlesi anlamsal açıdan neredeyse özdeştir. Birincisinde 'kendiliğinden olma' ikincisinde ise 'okuma eylemini belirsiz bir kişinin yapması' anlamı vardır. Aynı dilde biçimbirimsiz edilgen yapıya benzeyen ayrık geçişsiz yapıların geçişli biçimleri de vardır. Bu tür çiftler bazen oldukça yaygındır (yukarıdaki 1. örnekteki cümlelerde görüldüğü gibi).

Modern Türkçede İngilizcedeki gibi çiftler bulmak oldukça zordur. Aşağıdaki çiftler sınırlı da olsa Türkçenin durumunu örneklendirir:

11. a) Ali arabayı duvara çarptı.

b) Araba duvara çarptı.

12. a) Ali kapıyı çaldı.

b) Kapı çaldı.

13. a) Ali kitap sattı.

b) Bu kitap çok sattı.

Yukarıdaki örneklerde ilk cümleler belirtme durum ekli nesne sayesinde geçişli, (b) örnekleri ise herhangi bir çatı biçimimini almadıkları için geçişsizdir. (b) örneklerinde, (a) cümlelerinin nesnelere özne konumuna yerleşmiş ve cümle anlamsal olarak kişi anlamı hissettirmeyen edilgen yapılara benzer hale gelmiştir.

Modern Türkçede *doğ-* fiili ile ilgili yukarıdaki çiftler gibi bir çift elde edilemez. Yani aşağıdaki (a) örneği Modern Türkçede üretilmez, bunun yerine (b) örneği üretilir:

14. a) *Kadın çocuk doğdu. (Kadın bir çocuk doğurdu.)

b) Çocuk doğdu.

(b) örneği yukarıdaki çiftlerdeki (11b, 12b, 13b) örneklerine benzemektedir. Fiil, çatı morfolojisi taşımaz ve özne konumundaki unsur da anlamsal olarak *edici* rolünde değildir ve kısmen morfolojisi olmayan edilgen yapıya benzemektedir. *Ben doğdum* gibi bir cümle birkaç dile tercüme edildiğinde Türkçe cümlelerin edilgen bir anlama sahip olduğu anlaşılabilir. Bu cümle İngilizcede *I was born*, Almancada *Ich wurde geboren* biçiminde edilgen yapıyla kurulur. Böyle bir karşılaştırma bile yukarıdaki Türkçe cümlelerin edilgen bir anlam taşıdığına kanıt sayılabilir. Birçok dilde/Türk dilinde edilgen yapıyla söylenen bu yapı Modern Türkçede edilgen biçimbirimsiz kurulur. *Doğ-* fiili, hem tarihsel metinlerde hem de Modern Türkçede *Çocuk kadından doğdu* biçiminde de kurulabilir. Bu durumda *kadın* ayrılma durum ekini alarak *kaynak* anlamsal rolünü üstlenir. Modern Türkçe ettirgen yapılarda görülen özne konumundaki unsur, bu etken yapıda ayrılma durum ekiyle yer alır.

Modern Türkçede geçişsiz bir fiil olarak kullanılan *doğ-* fiilinin bazı Türk dillerindeki kullanımı Türkiye Türkçesinden farklıdır. Bazı Türk dillerinde *doğ-* fiilinin geçişli biçimi ve buna bağlı olarak edilgen biçimi yaygın olarak kullanılır. Yani bu Türk dilleri dikkate alındığında *doğ-* fiili için tıpkı yukarıdaki bölümde verilen örneklere (1. örnekteki cümleler) benzer bir kullanım oluşur. İlgili fiilin Türkiye Türkçesinde gerçekleşmeyen, nesne alan geçişli fiil hali yer alır. Diğer taraftan aynı fiilin çatı morfolojisi almadan kullanılan ve dilbiliminde karşıt-ettirgen diye

isimlendirilen geçişsiz hali bulunur. Bu durumu aşağıdaki çiftlerle daha anlaşılır hale getirebiliriz:

15. a) Çocuk doğdu. (ModT)

b) ... Akhan Padişahniñ ağçisi oğul tuğdı... '... Akhan padişahının hanımı oğul doğurdu (YnUyg, İnyet 2004: 236, 259)'.

Modern Türkçeden gelen birinci örnek Yeni Uygurcadan gelen ikinci örnekten sözdizimsel ve anlamsal olarak ayrılır. (b)'deki Yeni Uygurca örnek, *oğul* gibi bir nesnesi olduğu için geçişlidir. Bu geçişli sözdizimsel yapının Modern Türkçedeki karşılığı *Çocuk doğdu* değil, *Kadın çocuğu/çocuk doğurdu*'dur. Anlamsal açıdan Yeni Uygurca geçişli cümlelerin ettirgen bir anlam taşıdığı, Modern Türkçedekinin ise ettirgen olmayan bir anlam taşıdığı söylenebilir.

Yukarıda kısaca birkaç örnekle açıklanan *doğ-* fiilinin Türk dillerinde sergilediği sözdizimsel özellikleri, örneklerin yeterliliği çerçevesinde, şimdilik tipolojik olarak iki gruba ayrılabilir: a) Geçişsiz yapıyı kullanan Türk dilleri (Türkiye Türkçesi, Gagauzca vb.), b) Edilgen yapıyı kullanan Türk dilleri (Özbekçe, Yeni Uygurca vb.).

I. Grup: Geçişsiz yapıyı kullanan Türk dilleri

Birinci grubu Türkiye Türkçesine benzeyen Türk dilleri oluşturur, yani *doğ-* fiilinin sözdizimsel yapısı *Çocuk doğdu* [özne + geçişsiz fiil] biçimindedir. Bu gruptaki Türk dillerinde **Kadın çocuğu doğdu* [Özne+Nesne+geçişli fiil] ve **Çocuk doğuldu* gibi edilgen yapılar izin verilmez. Özne konumundaki unsur *edici* rolünde değildir. Bu dillerde fiili geçişli yapmak için fiilin geçişlilik değerinin ettirgenlik eki ile *Kadın çocuğu doğurdu* biçiminde bir derece arttırılması gerekir. Modern Türkçe gibi davranan Türk dilleri arasında Gagauzca, Karaçay-Malkarca, Kırım Tatarcası, Nogayca, Başkurtça, Yakutça, Dolganca gibi Türk dilleri sayılabilir. Bu diller Türkiye Türkçesindeki benzer sözdizimsel yapılar sahiptir. Aşağıdaki cümleler bu dillerdeki kullanımları örneklendirir:

16. a) Mezar içindä onun duumuş bir çocu. (Gag; Özkan 2007: 101)

b) Ma ol cer a, meni tuvğan cerimdi 'İşte o yer ise benim doğduğum yurdumdur' (KarMal; TDTEA 22: 322)

c) Yalınız doğduğı yerimi biliyorum. 'Yalnız doğduğum yeri biliyorum.' (KırTat; TDTEA 13: 372)

d) Ol argımak pan keleyatırganda, yolda bala tuvadı. 'O argımak atla gelirken, çocuğu doğdu (Nog; Işık 2010: 371, 373)'

e) Emeexsin caxtar: “Oğo töröübüte da, xanna da barbitın bilbeppin, -dien xoruydaabita” ‘Kocakarı: Çocuk doğdu ama nereye gittiğini bilmiyorum” diye cevaplamış.” (Yak; Ergun 2013: 564).

f) min töröbütüm pöpügeyge. ‘I was born in Popigai.’ (Dol; Li 2011: 659)

Bu grup içinde edilgen biçimin oluşmadığı, genellikle fiilin geçişsiz, bazen de geçişli biçimlerin kullanıldığı örnekler vardır. Aşağıdaki örneklerin ilk çifti Karaçay-Malkarcadan, ikincisi ise Tatarcadan gelmektedir. Her iki dilde de Türkiye Türkçesindeki benzer yapılar oldukça yaygındır. Fiilin geçişli fiil olarak kullanıldığı yapılar sınırlıdır veya geçişli fiil anlamı farklı sözcükbirimlerle yapılmaktadır. (Karaçay-Malkarca geçişli fiil örneğine bakıldığında ‘doğurmak’ anlamının *tab-* fiili ile sağlandığı görülür.)

17. a) Ol tuvğandı Holam tarında ‘O doğmuştu Holam vadisinde’ (KarMal; TDTEA 22: 483)

b) tuvğan anam ‘doğuran anam’ (KarMal; TDTEA 22: 326)

c) Tavbekni katını caşçık tabdı. ‘Tavbek’in karısı oğlan çocuğu doğurdu.’ (KarMal; Tavkul 2000: 368)

18. a) Dimde tudım ‘Dimde doğdum’ (Tat; TDTEA 18: 469)

b) Uğıl bala tudı. ‘Oğlan çocuk doğdu.’ (Tat; TDTEA 17: 289)

c) Kaysımıznuñ hatını kız ya uğıl tuğsa, bir-birimizge birişkeymiz. ‘Hangimizin hanımı kız ya da oğul doğurursa birbirimize verelim.’ (Tat; TDTEA 17: 323).

Yukarıdaki örneklerde *doğ-* fiili veya bunun anlamsal eşdeğeri olan fiil kullanılmıştır ve hepsinde fiilin üzerinde herhangi bir çatı biçimbirimi yoktur. Özne konumunu dolduran unsur da kesinlikle ‘kılıcı’ rolünde değildir. Bu tür örnekleri tam bir edilgen yapı gibi değerlendirmek doğru değildir. Bu bölümle ilgili en önemli husus geçişsiz biçiminin standart/ölçünlü olarak kullanıldığı Türk dillerinde fiilin geçişli biçiminin oldukça sınırlı kullanılmasıdır. Bu durum Türkiye Türkçesi için de böyledir. Türkiye Türkçesinde Anadolu ağız verileri dışında *doğ-* fiili geçişli olarak kullanılamaz. Anadolu ağızlarından gelen geçişli bir örneği aşağıda verebiliriz:

19. Diyiller ki: “Bu hanım doğacah. Ebe olah doğsun.” (Tietze 2016: 447)

Bu grupta Kumukçanın en zayıf edilgenlik yapısı içeren Türk dili olduğu söylenebilir. Bu dilde geçişsiz biçimler çok yaygındır, geçişli örnekler de *tap-* fiili ile yapılmaktadır. Bu örneklerin geçişli olması şaşırtıcı değildir. Çünkü *tap-* ‘bulmak’ anlamında bir fiildir ve *bul-* fiili de geçişli bir eylemdir. Sözlüklerde *tuval-* örneği yer alsa (Pekacar 2011: 345) bile taranan eserlerde *tuval-* yapısıyla ilgili bir örneğe rastlanamamıştır. Kumukçadaki geçişsiz ve geçişli yapılar için aşağıdaki örnekler verilebilir:

20. a) Biz bir avulda tuvganbız. 'Biz aynı köyde doğduk. (Kum; TDTEA 20: 297)'

b) Mar'yam qız tapgan degen xabar erten yurtga yayıldı. 'Meryem kız doğurmuş haberi ertesi gün köye yayıldı. (TDTEA 20: 373)'

II. Grup: Edilgen yapıyı kullanan Türk dilleri

Bu gruptaki Türk dillerinde *doğ-* fiilinin sözdizimsel yapısı Türkiye Türkçesinden farklıdır. Bu grupta yer alan çoğu Türk dilinde *doğ-* fiili baskın bir biçimde geçişlidir ve bunun sonucu olarak edilgen yapı da doğal olarak oluşur. Bu grup içinde de sözdizimsel farklılıklar görülebilir. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir.

a) Bu gruptaki birçok Türk dilinde *doğ-* fiili geçişsiz, geçişli ve edilgen biçimleriyle yer alır. Ama bu kullanımların hepsinin aynı sıklıkta görülmez. Üçlü yapıların oluşturduğu kullanımlarda dilde bir yapıyı daha çok kullanma eğilimi dikkati çeker. Üçlü veya ikili kullanımların görüldüğü durumlarda genellikle bir biçim diğerlerine göre daha baskındır. Tahmin edileceği gibi bazı dillerde bu baskın biçim edilgen yapıdır. Diğer biçimlere göre edilgen biçimlerin baskın olarak kullanıldığı Türk dilleri arasında Azerice, Kırgızca, Kazakça, Özbekçe, Türkmençe sayılabilir. Yeni Uygurcada baskın biçimde geçişli ve edilgen yapı kullanılır. Şimdi bu kullanımları örneklendirebiliriz. Aşağıdaki cümleler sırasıyla bu dillerdeki geçişsiz, geçişli ve edilgen yapıları örneklendirir.

Geçişsiz

21. a) Çocuk doğdu. / Oğlum geçen il anadan oldu. (Az)

b) Çaga dogdy 'Çocuk doğdu.' (Trkm)

c) Bala tudı. 'Çocuk doğdu (Kzk)'

d) Tekeni tuudu maraldan 'Teke doğdu maraldan' (Kır; TDATEA-31: 291)

e) Her kişi tuğdi anadin olgusidur aqibet. 'Her insan doğmuştur bir anneden, ölecek sonunda, (Özb, TDTEA 15: 136)'

Geçişli

22. a) Neql edirler ki meni doğdu anam (Az; TDTEA 5: 397)

b) Seni pakizä tuğdım zärrä gärdni qondırmäyin. 'Seni ben zerre toz kondurmadan tertemiz doğurdum. (Özb; Tolkun 2009: 140)'

c) Meryem bir oğul toğdı. 'Meryem bir oğlan doğurdu. (YnUyg; Tüzgen 1989: 236)

d) Ayel balanı tudı. 'Kadın çocuğu doğurdu.' (Kzk)

e) Cana tuugan özünün apası bar 'Yine kendisini doğuran anası var.' (Kır, TDTEA 31: 358)

Edilgen

23. a) Men Braziliýanyń Minas-Jeýraýs ştatynyń Tres-Korasass şaherjiginde 1940-njy ýylyń 23-nji oktyabr günü, has dogrusy, gijesi doguldum (Trkm; Türkmenistan-Sport, 2017: 189).

b) Mən bu ölkədə doğulmuşam, burda da ölmek istəyirəm. (Az; Qurban-Səid 2006: 205).

c) 2005-yilda qizi Dilafruz tug'ildi (Özb; Azimova 2010: 186).

d) u işçi a'ilisidä tuğuldi. 'He was born in a worker's family (YnUyg; Schwarz 1992: 226).'

e) Meniñ jubayım Moskvada tuvilğan. 'Benim eşim Moskava'da doğmuş (Kzk; TDTEA 28: 150).'

f) Azaptuu ne dep tuulduñ 'Azaplı ne diye doğdun (Kır; Çelebi 2006: 178).'

g) tuulgan cer 'doğduğum yer' (Kır; Kasapoğlu Çengel 2005: 372)

Bu grubun en ilginç örnekleri Karakalpakçadan gelir. Bu dilde özellikle *tuwil-* edilgen yapılarının yoğunluğu dikkati çeker.

24. a) Astiag Qambizden onday bala *tuwilmaydı* dep oylaydı. 'Astiag, Kambiz'den öyle çocuk doğmaz, diye düşünür. (KarKal; Uygur 2010: 275, 281).'

b) Yusup penen İbni Yamin bir anadan tuıldı. 'Yusuf ile İbni Yamin (Bünyamin) bir anadan doğmuştu. (KarKal; Uygur 2010: 254).'

Karakalpakça ile benzerlik gösteren diğer bir Türk dile ise Altaycadır. Birkaç geçişsiz örnek dışında karşılaşılan örnekler edilgen (*tuul-*) yapıdadır.

25. Kan-Toodıydañ tuulgan ... 'Kan-Toodıy'dan doğan ... (Alt; Dilek 2007: 449).'

Yukarıdaki geçişsiz örnekler Modern Türkçedeki kullanımlara benzer. Fiil üzerinde herhangi bir çatı biçimlemi yoktur. Modern Türkçede Anadolu ağızları dışında çok rastlamadığımız bu geçişli yapılar, bu gruptaki Türk dillerinde baskın olmasa da tanıklanabilmektedir. Modern Türkçede bir çatı eki yardımıyla kurulan (*doğur-*) bu yapılar, morfolojik ettirgen yapı olarak düşünülmemelidir. Bunlar, her ne kadar ettirgen anlam taşıyıcılar da özne ve nesnesi olan geçişli bir fiil gibi düşünülmemelidir. Edilgen yapıların baskın olarak kullanıldığı bu dillerde bu tür yapıların oluşumunu doğal karşılamak gerekir. Çünkü edilgen yapılar,

sözcükselleşmediği durumlarda bağlam uygunluğu sağlandığında kolaylıkla etken biçimlere dönüşebilirler.

Bu grupta kısaca Çuvaşça birkaç örnek üzerinde durmak iyi olacaktır. Çuvaşçada *doğ-* için *şural-* fiili, *doğur-* için de *şurat-* fiili kullanılır (Krueger 1961). *Şura-* biçiminde kullanılan bir fiil yoktur. Çuvaşçadaki bu durum bazı Modern Türkçe fiil türetimlerinde görülür. *Tüken-* ~ *tüket-*, *öğren-* ~ *öğret-*, *aldan-* ~ *aldat-* gibi biçimler çatı ekleriyle birlikte ayrı birer leksikal birim olarak leksikonda kodlanır. Bu türetimlerin **tüke-*, **öğre-*, **alda-* gibi çatı eksiz biçimleri günümüzde kullanılmamaktadır. Çuvaşçada da benzer bir durum vardır. *şura-* etken biçiminin yaşamadığı Çuvaşçada bu fiilin edilgen biçimi kullanılmaktadır. Bu yüzden Çuvaşçayı da *doğul-* grubunda, yani edilgen biçimi kullanan Türk dilleri grubunda değerlendirebiliriz. İlgili bir örnek aşağıdaki gibidir:

27. *şuraltım mən anneren / Hən-hur, asap kurma şes* (Çuv, Yılmaz 2006: 148, 212)

“Doğdum sanki annemden / Acı azap çekmeye”

SONUÇ VE TARTIŞMA

Karşılaştırmalı sözdizimsel çalışmalarda genel kanı, Türk dilleri arasında çok büyük sözdizimsel farklılıkların bulunmadığı, farklılıkların daha çok eklerde ve sözcüklerde görüldüğü yönündedir. Bu geleneksel çalışmalarda kullanılan ölçütler genellikle geleneksel yazında yer etmiş kelime grubu ve cümle temelli sözdizimsel özelliklerdir. Fakat Türk dilleri arasındaki benzerlik ve farklılıklara dilbilimsel temelli tipoloji yaklaşımıyla bakıldığında daha açık sonuçlar alınabilir. Bu çalışmada dilbilimsel tipolojik anlayışla Türk dillerinde yaygın olarak kullanılan bir fiil, unsurlarının işaretlenmesi ve unsur sayısı açısından ele alınmış ve bunların sözdizimsel sonuçları tartışılmıştır.

Doğ- fiilinin Türk dillerindeki morfosentaktik yapısının oldukça farklı olduğu görülür. Bu durum bir fiilin geçişli / geçişsiz veya edilgen olarak kullanılması biçiminde basitleştirilecek bir olay değildir. Bu yapılar, Türk dilleri arasındaki önemli sözdizimsel farklılaşmayı gösterir.

Türk dillerinde fiil ve unsurları arasında genel bir örtüşmenin varlığından bahsedilebilir. Örneğin Türkiye Türkçesinde bir fiil geçişsiz ise diğer Türk dillerinde de geçişsiz, geçişli ise diğer Türk dillerinde de geçişlidir (9. örnek). Fakat böyle bir sözdizimsel uyum/eşdeğerlilik *doğ-* fiilinde gerçekleşmez. Türk dillerine bütün olarak bakıldığında bu fiilin kullanımıyla ilgili Türkiye Türkçesinde eksik olan/gerçekleşmeyen edilgen (ve geçişli) yapıların bazı Türk dillerinde yaygın, ölçünlü biçim olarak kullanıldığı görülür.

Doğ- fiili Türk dillerinin leksikonlarında farklı kodlanmaktadır ve bu kodlanma biçimi sentaktik yapıyı derinden etkilemektedir. Özne ve yüklemden oluşan I. Gruptaki Türk dillerindeki yapıda özne, işi bizzat yapan kılıcı bir özne değil 'doğma' işinden etkilenen unsurdur. Anlamsal olarak yaklaşıldığında bu tür yapıların edilgen yapılara benzedikleri söylenebilir. Fakat özne pozisyonunda bir etkilenen unsurun olması, yüklemde herhangi bir çatı ekinin olmaması bu fiili ayrı geçişsiz bir fiil yapar. Bu tür oluşumları aynı fiilin geçişli biçimiyle karşılaştırdığımızda Türk dillerinde nadiren çiftleri bulunabilecek bir sözdizimsel/anlamsal bir yapıyla karşılaşırız. Bazı araştırmacıların *değişken fiil (labile verbs)* veya *karşıttirirgen fiil (anticausative)* adını verdikleri bu olayda fiil hem geçişsiz (I. Gruptaki Türk dillerinde olduğu gibi) hem de geçişli (genellikle ikinci grup Türk dilleri) olarak kullanılır. Geçişsiz fiilin unsurlarıyla geçişli fiilin unsurları arasında derin farklılıklar vardır. Geçişsiz fiilin öznesi geçişli yapılarda artık geçişli fiilin nesnesi olarak cümlede yer alır (22. örnek). Geçişli fiilin öznesi ise Türkiye Türkçesinde ettirgen yapıda ortaya çıkan öznedir. Böyle bir durum morfolojik ettirgen yapılarla leksikal ettirgen yapılar arasındaki bağlantıyı da verir.

Burada bu sözdizimsel farkların Türk dillerinin sınıflandırılmasındaki yerine değinebiliriz. *Doğ-* (geçişsiz), *doğ-* (geçişli) ve *doğul-* (edilgen) fiiliyle ilgili sözdizimsel tipoloji Türk dillerinin genetik sınıflandırmasıyla (Johanson'un (1998) sınıflandırması) örtüşmemektedir. Güneybatı grubunda yer alan Azericede ve Türkmencede *edilgen* yapı görülürken coğrafi olarak daha batıda yer alan Modern Türkçede ve Gagauzcada geçişli ve edilgen yapılar görülmez. Güneydoğu grubunda yer alan Türk dillerinde (Yeni Uygurca ve Özbekçe) *doğul-* yapısının yoğun olarak kullanılır (23. örnek). Kıpçak (Kuzeybatı) ve Sibiry dilleri (kuzeydoğu) de dağınık bir biçimde ya *doğ-* ya da *doğul-* grubu içinde yer alır. Kırgızca ve Kazakça başta olmak üzere bazı Kıpçak dilleri (Karakalpakça ve kısmen Kumukça) *doğul-* grubu içinde yer alır. *Doğ-* anlamıyla ilgili leksikal farklılaşmanın yoğun olduğu Sibiry dilleri bir iki istisna dışında Modern Türkçe gibi geçişsiz biçimi tercih etmektedir. Bütün bunlara bağlı olarak sözdizimsel farklılaşma genetik değil bölgesel bir farklılaşmaya işaret etmektedir. Türk dilleri coğrafyasının güneyinde kalanlar genellikle *doğ-* (geçişli) ve *doğul-* biçimini/yapısını kullanırken kuzeyinde yer alanlar *doğ-* (geçişsiz) biçimini/yapısını kullanmaktadır.

Bundan sonraki Türk dilleri arasındaki karşılaştırmalı fiil çalışmaları fiil ve unsurlarının işaretlenmesi ve sayısına yoğunlaşmalı, *doğ-* fiiline benzer (herhangi bir çatı eki almadan geçişsiz ve geçişli olabilen) fiiller araştırılmalı ve bu tür yapıların sözdizimsel sonuçlarına odaklanılmalıdır. Bu çalışmalar, Türkçe fiil sisteminin nasıl çeşitlendiğini ve çalıştığını daha iyi ortaya koyacak ve Türkçenin karşılaştırmalı sözdizimsel tipolojisinin gelişmesine yardım edecektir.

KAYNAKÇA

- ARAT, Reşit Rahmeti (2003), *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- ATA, Aysu (1997), *Nāsırü'd-dīn Bin Burhānū'd-Dīn Rabgūzī Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AZIMOVA, Nigora (2010), *Uzbek: An Elementary Textbook*, Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BERTA, Árpád (1998), "West Kipchak Languages", Johanson, L. & Csató, É. Á. (Eds.), *The Turkic Languages*, London: Routledge, 301-317.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- ÇELEBI, İsa (2006), *Kırgız Halk Edebiyatında Koshoklar (Ağıtlar)*, YL tezi, Gazi Üniversitesi.
- DİLEK, İbrahim (Haz.) (2007), *Altay Destanları 3*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DOWTY, David (1991), "Thematic Proto-Roles and Argument Selection", *Language* 67(3): 547-619.
- ERDEM, Mevlüt (1998), "Türkçede Fiillerin Geçişlilik Derecesi", *Dil Dergisi* 71: 5-9.
- ERDEM, Mevlüt (2015), "Türk Dillerinde Belirtme-Yönelme Durum Eki Değişmesi: Bir Değerlendirme", *Türkbilgi* 30: 167-186.
- ERDEM, Mevlüt (2016), "Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları", *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11(20): 185-200.
- ERDEM, Mevlüt (baskıda), "Türkçede Geçişsiz Fiillerin Ayrımı Üzerine", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)* 27.
- ERGIN, Muharrem (1985), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGIN, Muharrem (2011), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGUN, Metin (Haz.) (2013), *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GTS *Güncel Türkçe Sözlük*, <http://www.tdk.gov.tr/>, (ET: 10.07.2017).
- HOPPER, P. J. & THOMPSON, S. A. (1980), "Transitivity in Grammar and Discourse", *Language* 56(2): 251-299.
- İNAYET, Alimcan (2004), *Uygur Halk Destanları I*, Ankara: TDK.
- IŞIK, Murat (2010), *Nogay Masalları*, YL tezi, Gazi Üniversitesi.
- JOHANSON, Lars (1998), "The History of Turkic", Johanson, L. & Csato, E. A. (Eds.), *The Turkic Languages*, London & New York Routledge, 81-125.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Akçağ.
- KL *Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com/s/do%C4%9Fmak>, (ET: 10.07.2017).
- KRUEGER, John Richard (1961), *Chuvash Manual*, Bloomington: Indiana University.
- LETUCHIY, Alexander B. (2009), "Towards a typology of labile verbs: Lability vs. derivation", Epps, P. & Arkhipov, A. V. (Eds.), *New challenges in typology: Transcending the borders and refining the distinctions*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 247-268.
- LEVIN, Beth & HOVAV, Malka Rappaport (1995), *Unaccusativity At the Syntax-Lexical Semantics Interface*, Cambridge, Mass; London: MIT Press.
- LI, Yong-Song (2011), *A Study of Dolgan*, Seoul: Seoul National University Press.

- NAKIPOĞLU-DEMIRALP, Mine (2001), "The referential properties of the implicit arguments of impersonal passive constructions", Taylan, E. E. (Ed.), *The Verb in Turkish*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 129-150.
- NAKIPOĞLU, Mine (2000), "On the Aspectual Properties of Unaccusatives", Göksel, A. & Kerslake, C. (Eds.), *Studies on Turkish and Turkic Languages: Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 67-74.
- NAKIPOĞLU, Mine H. (1998), *Split Intransitivity and the Syntax-Semantics Interface in Turkish*, Doktora tezi, University of Minnesota.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları I-IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖLMEZ, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1.
- ÖZKAN, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri: Giriş-Ses bilgisi-Şekil bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖZKAN, Nevzat (2007), *Gagavuz Destanları*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- PEKACAR, Çetin (2011), *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- PERLMUTTER, David (1978), "Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis", *Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 4: 157-190.
- QURBAN SƏİD (2006), *ali və nino*, Bakı: Qafqaz Nəşriyyat evi.
- SCHARLIPP, Wolfgang-Ekkehard (2000), *Eski Türk Run Metinlerine Giriş: Ders Kitabı / Introduction to the Old Turkish Runic Inscriptions: A Textbook in Turkish and English*, Engelschoff: Verlag Auf dem Ruffel.
- SCHWARZ, Henry G. (1992), *An Uyghur-English Dictionary*, Bellingham, Wash.: Centre for East Asian Studies, Western Washington University.
- STACHOWSKI, Marek (2016), "Case shifts and case syncretism in Gagauz in the context of Bulgarian patterns", *Türk Dilleri Araştırmaları* 26(2): 265-275.
- TDTEA (1993-2005), *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1-32*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1993-2005.
- TEKİN, Şinasi (1976), *Maytrisimit Burkancların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- TEKİN, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- TEKİN, Talat (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg.
- TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg.
- TEKİN, Talat (2006), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TIETZE, Andreas (2016), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, İkinci Cilt C-E*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- TOLKUN, Selahittin (2009), *Özbekçede Fiilimsiler*, İstanbul: Dijital Sanat Yayınları.
- TÖMÜR, Hâmit (2003), *Modern Uyghur Grammar: Morphology*, İstanbul: Yıldız.
- TÜRKMENİSTAN SPORT (2017), *Türkmenistan Sport Žurnaly*, Aşgabat: Türkmenistanyň Sport Baradaky Döwlet Komiteti.
- TÜZGEN, Mümin Abdulla (1989), *Türkçe-Uygurca Lugat*, Milletler Neşriyatı.

UYGUR, Ceyhun Vedat (2010), *Karakalpak Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kriter.

VAN VALIN, R. D., Jr. (1993), "A Synopsis of Role and Reference Grammar", R. D. Van Valin, J. (Ed.), *Advances in Role and Reference Grammar*, Amsterdam: John Benjamins.

VAN VALIN, Robert D. (1977), *Aspects of Lakhota Syntax*, University of California, Berkeley.

WUNDERLICH, Dieter (2006), "Towards a structural typology of verb classes", *Advances in the theory of the lexicon*. Berlin ; New York: Mouton de Gruyter, 57-166.

YILMAZ, Emine (Haz.) (2006), *Narspi Çuvaşça Bir Aşk Öyküsü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.